

η δέλτος

Τεύχος 4, Ιανουάριος – Ιούνιος 2019 - Έτος 3ο

Επιθεώρηση Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Μνήμη Αριστείδη Α. Κουδουνάρη

Γράφουν οι:

Χαράλαμπος Αλεξάνδρου
Γιώργος Γεωργής
Σοφία Θεοδοσίου
Κυριάκος Ιακωβίδης
Αντώνης Κλάψης
Ανδρέας Κοκκινόφτας
Κωστής Κοκκινόφτας
Χρίστος Κ. Κυριακίδης
Πολυξένη Παπαδημητρίου
Μιχάλης Παπαδόπουλος
Μαρίτα Παπαρούση
Θεοδόσης Πυλαρινός
Σπύρος Σακελλαρόπουλος
Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους
Ανδρέας Χριστοφόρου
Ευάγγελος Μ. Φιακάς
Μαρία Σγουρίδου
Σάββας Σταύρου
Μιχάλης Σταυρή

Η Δέλτος

Επιθεώρηση Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας
και Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας
Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο

Υπεύθυνος Έκδοσης:

Γιώργος Γεωργής

Συντακτική Επιτροπή:

Γιώργος Γεωργής

Αντώνης Κλάψης

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους

Ανδρέας Χριστοφόρου

Σύμβουλοι Έκδοσης:

Παντελής Βουτουρής

Βασίλης Καρδάσης

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Επιμέλεια - Συντονισμός:

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 3 Εκδοτικό Σημείωμα
- 5 Μνήμη Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη (1936-2018)
- 7 Κωστής Κοκκινόφτας
Βιοεργογραφικά Μάρκου Γαβριηλίδη
- 13 Πολυξένη Παπαδημητρίου
Το Ευρυβιάδειο Παρθεναγωγείο Λάρνακας και ο
ευεργέτης του Ευρυβιάδης Αντωνιάδης
- 21 Μιχάλης Σταυρή
Νουμπάρ Μαξουτιάν: Μια πρώτη προσέγγιση στη
ζωή και το έργο του
- 33 Χαράλαμπος Γ. Χαραλάμπους
Brewster J. Surridge. Ο «παραστάτης άγγελος»
του συνεργατικού κινήματος στην Κύπρο
- 53 Ανδρέας Χριστοφόρου
Η πραγμάτωση του οράματος της αναβίωσης των
Ολυμπιακών Αγώνων
- 67 Σπύρος Σακελλαρόπουλος
Η συζήτηση για την Ένωση μεταξύ Ελλήνων και
Τούρκων της Κύπρου στο Νομοθετικό Συμβούλιο
- 87 Χρίστος Κ. Κυριακίδης
«Η Κύπρος εις την Ελλάδα. Γεγονός
Τετελεσμένον». Μια δημοσιογραφική επιπολαιό-
τητα ολκής του 1913 και οι επιπτώσεις της
- 93 Κυριάκος Ιακωβίδης
Η επόμενη μέρα της 11^{ης} Νοεμβρίου 1918 στην
Κύπρο: το γιόρτασμα της νίκης και η αναζήτηση
της Ένωσης

ISSN 2547-8753 (print)

Εκτύπωση: Τυπογραφείο NEGRESKO LTD, Βιομηχανική Περιοχή Αραδίππου, Τ.Θ. 45015, 7110
Αραδίππου, Τηλ. 24531112, Φαξ 24531587, email: negresco@negresco.com

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Έντυ Αζίζ

Διεύθυνση Αλληλογραφίας: idelitos@hotmail.com, Γ. Χατζηδάκη 4, 1066 Λευκωσία.

Τιμή: 10 ευρώ

Λευκωσία 2019

Το περιοδικό δέχεται αδημοσίευτες προηγουμένως εργασίες σε ηλεκτρονική μορφή, είτε σε cd είτε
στο ηλεκτρονικό ταχυδρομείο.

Ακολουθείται αυστηρά το μονοτονικό σύστημα.

Οι δημοσιευμένες εργασίες εκφράζουν τις προσωπικές απόψεις των συγγραφέων τους.

Η αναδημοσίευση από το περιοδικό επιτρέπεται με την προϋπόθεση ότι γίνεται παραπομπή σε αυτό.

- 107 Σοφία Θεοδοσίου**
Η υποδοχή των Λευκών Ρώσων προσφύγων από την Εκκλησία και τους χριστιανούς της Κύπρου (1920-1922)
- 127 Αντώνης Κλάψης**
Με το βλέμμα στραμμένο στη Σόφια: το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης (14 Σεπτεμβρίου 1933) και η ελληνική εξωτερική πολιτική
- 141 Ανδρέας Κοκκινόφτας**
Κύπρος και Ιρλανδία. Μια ασύμβατη αντιποικιακή σύνδεση στην ευρωπαϊκή περιφέρεια
- 151 Χαράλαμπος Αλεξάνδρου**
«Μερική Ιστορία» του Γιώργου Λεωνίδα. Ένα αδημοσίευτο απομνημόνευμα για την προετοιμασία του αγώνα της ΕΟΚΑ
- 161 Σάββας Σταύρου**
Βερολίνο-Κύπρος. Ένα πρόβλημα με δύο όψεις
- 171 Ευάγγελος Μ. Φιακάς**
ΑΤΤΙΛΑΣ '74. Η επόμενη μέρα για τους εγκλωβισμένους στα κατεχόμενα
- 177 Θεοδόσης Πυλαρινός - Μαρία Σγουριδού**
Άγνωστες μαρτυρίες για την Επτανησιακή Σχολή: Ένα αθησαύριστο ποίημα του Πέτρου Κουαρτάνου Καλογερά
- 181 Γιώργος Γεωργής**
Η διπλωματική θητεία του Σεφέρη στην Τουρκία
- 189 Μιχάλης Παπαδόπουλος - Μαρίτα Παπαρούση**
Κώστα Μόντη, «William Jarvis Potts»: όταν ο πόνος γίνεται έμπνευση και μήνυμα ανθρωπιάς
- 201 Βιογραφικά σημειώματα συγγραφέων τόμου**
- 207 Βιβλία που λάβαμε**

Εκδοτικό Σημείωμα

*

Το τέταρτο τεύχος της Δέλτος είναι πολυθεματικό, με άρθρα που καλύπτουν ένα ευρύ κύκλο ενδιαφερόντων. Κάποιοι από τους συγγραφείς αγγίζουν θέματα που απέφυγε μέχρι σήμερα η κυπριακή ιστοριογραφία. Η περίοδος της αγγλικής κυριαρχίας, κάτω από το πλέγμα που διαμόρφωσε ο απελευθερωτικός αγώνας, αντιμετωπίζεται ως εποχή καταπίεσης, αυταρχισμού και εκμετάλλευσης. Τα πράγματα όμως δεν είναι έτσι. Οφείλουμε να προσεγγίσουμε την περίοδο με αντικειμενικότητα, απαλλαγμένοι από ιδεοληψίες και προκαταλήψεις. Ο Συνεργατισμός για παράδειγμα υπήρξε κορυφαίος οικονομικός θεσμός που συνέβαλε στην αντιμετώπιση της τοκογλυφίας, στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της υπαίθρου και στην ανακούφιση των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Προβάλλουμε συχνά και σωστά το ρόλο του Ιωάννη Οικονομίδη και του Μάρκου Χαραλάμπους. Παραβλέπουμε τη συμβολή του Benav και του Surridge. Σ' αυτό το τεύχος ο Χαράλαμπος Χαραλάμπους αναδεικνύει τον ρόλο και την προσφορά στο κυπριακό συνεργατικό κίνημα του B.J. Surridge.

Παράλληλα παρουσιάζονται και διάφορες πτυχές του ενωτικού κινήματος στην Κύπρο κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, που εξετάζονται μέσα από το πρίσμα των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου, ή στα πλαίσια του μεταπολεμικού κλίματος και της αρχής της αυτοδιάθεσης των λαών.

Σημαντική είναι και η ανάδειξη καινούργιων στοιχείων τόσο της Επτανησιακής Σχολής, με την παρουσίαση ενός αθησαύριστου ποιήματος του Πέτρου Κουαρτάνου Καλογερά, όσο και του διηγήματος του Κώστα Μόντη για τον William Jarvis Potts.

Ευχαριστούμε τους φίλους και τους συνεργάτες που βοήθησαν να φτάσουμε στο τέταρτο τεύχος, χωρίς οποιαδήποτε οικονομική χορηγία. Η επιβίωση του στηρίζεται στη διάδοση και τη διάθεσή του ανάμεσα στους ιστορικούς και τους φιλόστοργους.

Στο επόμενο τεύχος θα υπάρχει ένα αφιέρωμα στον Γιώργο Θεοτοκά, έναν από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους και κορυφαίους διανοητές της γενιάς του 1930. Ο Θεοτοκάς με το έργο του έθεσε τις βάσεις της θεωρίας της γενιάς του '30 για την ελληνικότητα, η οποία πηγάζει παράλληλα από την ελληνική και ευρωπαϊκή παράδοση αλλά και από τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Όταν έκλεινε αυτό το τεύχος χάσαμε έναν μεγάλο φίλο του περιοδικού και κορυφαίο ερευνητή και ιστοριοδίφη, τον Αριστείδη Κουδουνάρη, που συνέχιζε μια αξιοθαύμαστη ιστοριοδιφική παράδοση με κορυφαίους τον Φίλιο Ζαννέτο, τον Λοΐζο Φιλίππου, τον Νεοκλή Κυριαζή, τον Φοίβο Σταυρίδη και άλλους, με τεράστια προσφορά στον χώρο της ιστορίας και της ιστορίας της λογοτεχνίας.

Το τεύχος είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Αριστείδη Κουδουνάρη, ως ελάχιστη έκφραση φόρου τιμής.

Η Συντακτική Επιτροπή

Αντώνης Κλάφης

**Με το βλέμμα στραμμένο στη Σόφια:
το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης
(14 Σεπτεμβρίου 1933) και η ελληνική εξωτερική πολιτική**

*

Το 1933 ξεκινούσε δυσόιωνο για τις διπλωματικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Στις 30 Ιανουαρίου ο Αδόλφος Χίτλερ ανέλαβε καθήκοντα καγκελάρου στη Γερμανία, εγκαινιάζοντας έτσι την ολισθηρή πορεία που θα οδηγούσε την ανθρωπότητα στην άβυσσο του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία έμελλε να ενισχύσει αποφασιστικά το στρατόπεδο των αναθεωρητικών κρατών στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, ηγέτιδα δύναμη του οποίου θα αναδεικνυόταν η ίδια η Γερμανία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι χώρες που συντάσσονταν με τη διατήρηση του εδαφικού status quo θα αναζητούσαν αποτελεσματικότερους τρόπους προκειμένου να υπερασπιστούν τη νομιμότητα απέναντι σε εκείνες που ανοιχτά ή συγκαλυμμένα εργάζονταν για την ανατροπή του: η υπογραφή ειδικού Συμφώνου στις 16 Φεβρουαρίου 1933 μεταξύ των κρατών της Μικρής Συνεννόησης (Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία και Τσεχοσλοβακία) με σκοπό την ενίσχυση της μεταξύ τους πολιτικής συνεργασίας αποτελούσε την πρώτη κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση.¹

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο βασικότερος κίνδυνος προερχόταν από τη Βουλγαρία, η οποία εξακολουθούσε να μην αποδέχεται ως οριστικό τον εδαφικό διακανονισμό που είχε επιτευχθεί ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών και του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Οι Βούλγαροι διατηρούσαν τις βλέψεις για ανακατάληψη τουλάχιστον της Δυτικής Θράκης, με απώτερο στόχο την ικανοποίηση της σταθερής βουλγαρικής επιδίωξης για εξασφάλιση διεξόδου στο Αιγαίο Πέλαγος. Οι σχέσεις ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια επιβαρύνονταν περαιτέρω από μία σειρά δυσεπίλυτων προβλημάτων, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα, τα οποία σχετιζόνταν αφενός με την εφαρμογή της Σύμβασης του Νεϊγύ για την εθελούσια μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων, και αφετέρου με την καταβολή των πολεμικών επανορθώσεων. Έτσι, παρά τις προσπάθειες που είχαν αναληφθεί τα προηγούμενα χρόνια, τα δύο γειτονικά κράτη δεν είχαν κατορθώσει να καταλήξουν σε μία κοινά αποδεκτή λύση για όλα τα εκκρεμή ζητήματα, γεγονός που αναπόφευκτα συνέτεινε στην επίταση του κλίματος αμοιβαίας καχυποψίας.²

Η διαπίστωση του βουλγαρικού κινδύνου και η συνακόλουθη προσπάθεια αναχαίτισής του είχαν υπάρξει δύο από τους βασικότερους λόγους που ώθησαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο να επιδιώξει την προσέγγιση με την Τουρκία. Η υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας στις 30 Οκτωβρίου 1930 έθεσε, πράγματι, τα

¹ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2000, σ. 74-85.

² Ακόμα και η υπογραφή διμερούς Συμφωνίας τον Δεκέμβριο του 1927, η οποία έμεινε γνωστή ως Συμφωνία Καφαντάρη-Μολώφ, δεν κατέληξε στο ποθούμενο αποτέλεσμα. Βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας, 1912-1940*, Αθήνα 1996, σ. 318-325.

θεμέλια όχι απλώς για την πολιτική συνεννόηση ανάμεσα στην Αθήνα και στην Άγκυρα, αλλά και για τη συγκρότηση ενός αρραγούς μετώπου, ικανού να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά οποιαδήποτε απειλή εναντίον της ειρήνης στα Βαλκάνια. Η ελληνοτουρκική συνεργασία ήταν, επομένως, αναμενόμενο να δυσανεμίσει τη Βουλγαρία.³ Η αντίδραση αυτή σχετιζόταν άμεσα με τις εγγυήσεις ασφάλειας που παρείχε η Τουρκία στην Ελλάδα και τις οποίες αποκάλυπτε ο ίδιος ο Βενιζέλος λίγες εβδομάδες μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας:

«Τα βαλκανικά σύνορα της Ελλάδος», μου είπε και ο [σσ. πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας Μουσταφά] Κεμάλ και ο [σσ. πρωθυπουργός της Τουρκίας] Ισμέτ πασάς και ο [σσ. υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας] Τεβφίκ Ρουσνί βέης, «ότι θα θεωρούμεν ως ιδικά μας σύνορα και δεν θα εδεχόμεθα να παραβιασθούν εις βάρος της Ελλάδος, διότι μείωσις της θέσεως της Ελλάδος εις την Βαλκανικήν θα εδημιούργει άμεσον κίνδυνον διά την Τουρκίαν».⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Παναγή Τσαλδάρη, η οποία ανέλαβε τα ηνία της χώρας τον Μάρτιο του 1933, δεν έμελλε να απομακρύνει την Ελλάδα από τη σταθερή προσήλωση στη στενή συνεργασία με την Τουρκία. Αντίθετα, επιχειρώντας να αντιμετωπίσει τους κλυδωνισμούς που είχε επιφέρει στην ευρωπαϊκή διπλωματική ισορροπία η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία, η κυβέρνηση Τσαλδάρη θα επιζητούσε να συνεχίσει τη βενιζελική πολιτική της ελληνοτουρκικής σύμπραξης, αποβλέποντας, μάλιστα, στην περαιτέρω διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η Αθήνα δήλωνε διατεθειμένη να επιδιώξει τη συμφιλίωση και με τη Σόφια: τόσο ο νέος υπουργός Εξωτερικών Δημήτριος Μάξιμος στις πρώτες ανακοινώσεις του προς τους ανταποκριτές του ξένου τύπου, όσο και ο Τσαλδάρης κατά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησής του στη Βουλή (3 Απριλίου 1933), διαβεβαίωναν ότι η Ελλάδα θα ενέμενε στην πολιτική της εμπέδωσης της ειρήνης, της ανάπτυξης της φιλίας, και της ανάπτυξης φιλικών σχέσεων με όλα τα κράτη, και ειδικότερα στη συνεννόηση με τη Βουλγαρία.⁵

Η επιλογή της Αθήνας να αφήσει ανοιχτό το παράθυρο διευθέτησης των διαφορών που τη χώριζαν από τη Σόφια παρείχε τη δυνατότητα στην Άγκυρα να

³ Ο Έλληνας πρεσβευτής στη Σόφια Βασίλειος Δενδραμής τηλεγραφούσε στις 8 Νοεμβρίου 1930: «Αι υπογραφείσαι εν Αγκύρα Ελληνοτουρκικά συμφωνία ουδόλως ηνυχάρησαν τους Βουλγάρους». Βλ. Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής ΔΙΑΥΕ], 1931, Β/2/Ι, Δενδραμής προς Μιχαλάκοπουλο, αρ. 3769, Σόφια 8 Νοεμβρίου 1930, όπου επισυνάπτονται επίσης μεταφρασμένα σχόλια του βουλγαρικού τύπου επί του θέματος.

⁴ Βλ. Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τόμ. Δ', Αθήνα 1981, σ. 137. Βλ. επίσης Παύλος Α. Ζάννας (επιμ.), *Αρχείο Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Ελευθέριος Βενιζέλος (Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία)*, Αθήνα 1978, σ. 173.

⁵ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/6/Ια, Μελάς, «Σημείωμα της Α' Πολιτικής Διευθύνσεως περί των Ελληνοβουλγαρικών ζητημάτων», αρ. 3350, Αθήνα 20 Απριλίου 1933. Ειδικότερα για τον τρόπο με τον οποίο ο Τσαλδάρης διέγραφε, κατά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησής του, την εξωτερική πολιτική που θα ακολουθούσε βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Α'*, Αθήνα 1934, σ. 9.

προσφέρει τη μεσολάβησή της με σκοπό τη διευκόλυνση της διευθέτησης των οικονομικής φύσης ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Η τουρκική κυβέρνηση, εξάλλου, είχε επιχειρήσει και στο παρελθόν να μεσολαβήσει ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σόφια, επιχειρηματολογώντας και τότε υπέρ της ανάγκης προσέλκυσης της Βουλγαρίας στο κοινό μέτωπο που από τον Οκτώβριο του 1930 είχαν συμπήξει η Ελλάδα και η Τουρκία: οι τουρκικές πρωτοβουλίες, ωστόσο, που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο 1930-1932 με σκοπό την εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων δεν στέφθηκαν από επιτυχία, καθώς προσέκρουσαν στην αδιαλλαξία της βουλγαρικής κυβέρνησης.⁶ Έτσι, ήδη από τις πρώτες ημέρες της συγκρότησης της κυβέρνησης Τσαλδάρη, ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Τεβφίκ Ρουσνί βέης εκδήλωσε την επιθυμία του να συμβάλλει έμπρακτα προς την κατεύθυνση της επίλυσης των ελληνοβουλγαρικών προβλημάτων. Μια τέτοια εξέλιξη θα προπαρασκεύαζε, κατά την άποψή του, το έδαφος για τη σύναψη τριμερούς ελληνοτουρκοβουλγαρικού συμφώνου, στο οποίο θα προσχωρούσαν συν τω χρόνω τα υπόλοιπα γειτονικά κράτη, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο εφικτή τη βαλκανική συνεννόηση.⁷

Επιχειρώντας να θέσει άμεσα σε εφαρμογή τη διαμεσολαβητική του πρωτοβουλία, ο Τεβφίκ Ρουσνί ενημέρωσε τον Έλληνα πρεσβευτή στην Άγκυρα Κωνσταντίνο Σακελλαρόπουλο ότι επιθυμούσε να συναντήσει τον Μάξιμο κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης για τον Αφροπλισμό, η οποία ήταν προγραμματισμένη να πραγματοποιηθεί στη Γενεύη τον αμέσως επόμενο μήνα. Όπως διευκρίνιζε ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, θεωρούσε χρήσιμη μια τέτοια συνάντηση προκειμένου να προωθούνταν, μεταξύ άλλων, και η συνεννόηση των δύο κρατών με τη Βουλγαρία, την οποία διακαώς επιθυμούσε η Άγκυρα.⁸ Η τουρκική κυβέρνηση, βέβαια, δεν παραγνώριζε το γεγονός ότι η τριμερής συνεννόηση δεν μπορούσε να επιτευχθεί εάν προηγουμένως δεν επιλύονταν οι ελληνοβουλγαρικές εκκρεμότητες.⁹ Γι' αυτόν τον λόγο, εξάλλου, ο Τεβφίκ Ρουσνί είχε για ακόμα μία φορά συστήσει στους Βούλγαρους ιθύνοντες να επιδιώξουν την εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων,¹⁰ ενώ εξέφραζε ρητά ενώπιον του Σακελλαρόπουλου την πρόθεση να ασκήσει, εφόσον η ελληνική κυβέρνηση το επιθυμούσε, την επιρροή του στη Σόφια προκειμένου να καθίστατο δυνατός ο φιλικός διακανονισμός των ζητημάτων που τη χώριζαν από την Αθήνα. Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι ανάλογη πίεση προς τη Βουλγαρία θα μπορούσε να ασκηθεί επίσης από την Ιταλία και ενδεχομένως από την Ουγγαρία.¹¹

Ο Τεβφίκ Ρουσνί εμφανιζόταν πεπεισμένος ότι η ανάπτυξη στενών τριμερών σχέσεων ανάμεσα στη Βουλγαρία, στην Ελλάδα και στην Τουρκία όχι μόνο ήταν άμεσα εφικτή, αλλά ότι αυτές θα μπορούσαν να λάβουν την εγκαρδιότητα που

⁶ Βλ. αναλυτικότερα Αντώνης Κλάψης, «Στον απόηχο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης: η τουρκική μεσολάβηση για τη διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων (1930-1932)», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΚΗ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 25-27 Μαΐου 2007, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 240-258.

⁷ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Τσαλδάρης προς όλες τις Πρεσβείες, αρ. 7761, Αθήνα 25 Αυγούστου 1933.

⁸ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 669, Άγκυρα 31 Μαρτίου 1933.

⁹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 743, Άγκυρα 9 Απριλίου 1933.

¹⁰ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 669, Άγκυρα 31 Μαρτίου 1933.

¹¹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 743, Άγκυρα 8 Απριλίου 1933.

χαρακτήριζε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, οι οποίες είχαν οικοδομηθεί πάνω στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν εκατέρωθεν εδαφικές βλέψεις και ότι η Αθήνα και η Άγκυρα επιδίωκαν μόνο την ειρήνη και την εσωτερική ανασυγκρότησή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών εξηγούσε ότι το αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών που είχε κατά νου θα ήταν αποδοτικότερο εάν, ταυτόχρονα με την εξομάλυνση όλων των διαφορών με τη Βουλγαρία, επιτυγχανόταν η κοινή εγγύηση των τριών κρατών για το απαραβίαστο των μεταξύ τους συνόρων. Για τον σκοπό αυτό, η Αθήνα και η Άγκυρα θα μπορούσαν, σε πρώτο στάδιο, να επωφεληθούν από την πίεση που ήταν σε θέση να ασκήσουν στη Σόφια η Ρώμη και η Βουδαπέστη, χωρίς κάτι τέτοιο να σήμαινε προσανατολισμό προς κάποια πολιτική συμμαχία ή τη στροφή εναντίον οποιουδήποτε τρίτου. Εφόσον αυτή η μέθοδος αποδεικνυόταν επιτυχής, η Ελλάδα και η Τουρκία θα ήταν, σύμφωνα με τη γνώμη του Τεβφίκ Ρουσνί, ενδεδειγμένο να επιδιώξουν σε δεύτερο στάδιο την προσέγγιση της Βουλγαρίας προς τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία, εξυπηρετώντας έτσι την ιδέα της βαλκανικής συνεννόησης.¹²

Ήταν σαφές ότι ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών αντιλαμβανόταν την ελληνοτουρκοβουλγαρική συνεργασία ως το απαραίτητο ενδιάμεσο βήμα για τη διαφύλαξη της ασφάλειας στην ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου του Αίμου. Ο ίδιος, βέβαια, αναγνώριζε τη δυσκολία που συνεπαγόταν η εφαρμογή του φιλόδοξου σχεδίου του, καθώς η ευδωμή του προϋπέθετε την εγκατάλειψη εκ μέρους της Βουλγαρίας των αλυτρωτικών της βλέψεων εις βάρος των γειτονικών της κρατών (πρωτίστως της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας). Κατά συνέπεια, ο Τεβφίκ Ρουσνί εξομολογούνταν στον Σακελλαρόπουλο ότι, στη δεδομένη συγκυρία, αρκούσε να τεθεί ως στόχος η προσέλκυση της Βουλγαρίας στον ελληνοτουρκικό συνασπισμό. Ξεκαθάριζε, μάλιστα, ότι απέβλεπε στη συνομολόγηση ενός ελληνοτουρκικού συμφώνου αμοιβαίας συνδρομής, το οποίο θα λειτουργούσε ως αποφασιστικό μέσο εξαναγκασμού της Σόφιας να προσέλθει σε συνεννόηση με την Αθήνα και την Άγκυρα, αποστασιοποιούμενη από τις αξιώσεις για εδαφική επέκταση προς νότο.¹³

Οι εισηγήσεις του Τεβφίκ Ρουσνί απείχαν πολύ από το να χαρακτηριζούν ως πρακτικά εφαρμόσιμες, γεγονός που, εκτός των άλλων, αντιλαμβανόταν και ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Ισμέτ πασάς, ο οποίος εμφανιζόταν μάλλον δύσπιστος για την ειλικρίνεια των βουλγαρικών προθέσεων και αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό την πιθανότητα άμεσης προσέγγισης με τη Βουλγαρία.¹⁴ Αντίστοιχα, ο Τσαλδάρης χαρακτήριζε τις σκέψεις του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών ως ευσεβείς πόθους, «αξιεπαίνους αναντιρρήτως αλλά αφισταμένους της πραγματικότητας»,¹⁵ ενώ και οι αρμόδιοι υπηρεσιακοί παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών εξέφραζαν ανοικτά τις επιφυλάξεις τους για τη σκοπιμότητα και, πολύ περισσότερο, για την αποτελεσματικότητα της προσφερόμενης τουρκικής μεσολάβησης. Όπως εξηγούσε ο επικεφαλής της Α' Πολιτικής Διεύθυνσης του Υπουργείου Εξωτερικών Γεώργιος Μελάς, ήταν εξαιρετικά αμφίβολο εάν η παρέμβαση της Άγκυρας με

σκοπό τη διευκόλυνση της διευθέτησης των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων μπορούσε να έχει θετική κατάληξη. Κατά την άποψη του Μελά, οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σόφια ήταν περίπου εκ των προτέρων καταδικασμένες σε αποτυχία, διότι όσο οι συνομιλίες για τα οικονομικά ζητήματα προχωρούσαν, τόσο θα έρχονταν στην επιφάνεια οι αμιγώς πολιτικές διαφορές. Έτσι, ακόμα κι αν οι δύο πλευρές κατέληγαν στην υπογραφή πολιτικού συμφώνου -εξέλιξη που προκαταβολικά χαρακτηριζόταν από τον Μελά ως εντελώς πρόωγη και επικίνδυνη για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα-¹⁶ η Ελλάδα θα ερχόταν μοιραία αντιμέτωπη με τουλάχιστον δύο σοβαρά ζητήματα: τις αξιώσεις της Σόφιας αφενός για την αναγνώριση της ύπαρξης βουλγαρικής μειονότητας εντός της ελληνικής επικράτειας και αφετέρου για εδαφική έξοδο στο Αιγαίο. Πέρα, εξάλλου, από τις εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας εις βάρος της Ελλάδας, η τελευταία δεν θα έπρεπε να υπογράψει ένα τέτοιο σύμφωνο διότι θα προκαλούσε την αντίδραση της Γιουγκοσλαβίας, η οποία θα το ερμήνευε ως προϊόν ιταλικής έμπνευσης. Ο Μελάς, άλλωστε, εκτιμούσε ότι ένα ελληνοβουλγαρικό σύμφωνο δεν θα προσπόριζε ιδιαίτερα ωφέληματα στην Ελλάδα, η διπλωματική θέση της οποίας, λόγω των εγκάρδιων σχέσεων που διατηρούσε με την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία και κυρίως την Τουρκία, ήταν τόσο ενισχυμένη ώστε «να δύναται ν' αδιαφορή καθ' ολοκληρίαν περί του εάν η Βουλγαρία σπεύδει ή όχι εις εγκατάλειψιν της κακοπίστου αυτής στάσεως και επίδειξιν ειλικρινούς επιθυμίας προς συνεννόησιν».¹⁷

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν έμοιαζε να αναμένει θεαματικά αποτελέσματα από την τουρκική μεσολάβηση, έσπευσε -προφανώς σε μία προσπάθεια να μην δυσαρεστήσει την Άγκυρα- να ανταποκριθεί θετικά, δηλώνοντας πως θεωρούσε πολύτιμη την ανάληψη μιας πρωτοβουλίας της τουρκικής διπλωματίας προς την κατεύθυνση της Σόφιας για την επίλυση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Δεδομένης, ωστόσο, της λεπτότητας του θέματος, ο Μάξιμος διευκρίνισε ότι, προκειμένου να αποφευχθεί η εντύπωση πως σκοπός αυτής της μεσολάβησης ήταν η άσκηση πίεσης προς τη βουλγαρική κυβέρνηση, παρανόηση που θα μπορούσε να βλάψει σοβαρά την όλη προσπάθεια, θα ήταν προτιμότερο το διάβημα του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών να εμφανιζόταν ως αυθόρμητη ενέργεια, αφήνοντας την πρωτοβουλία της διεξαγωγής των περαιτέρω διαπραγματεύσεων στα δύο άμεσα ενδιαφερόμενα μέρη.¹⁸

Η τουρκική πρωτοβουλία εκδηλώθηκε τελικά στα μέσα Απριλίου του 1933, όταν αμέσως μετά την τελετή επίδοσης των διαπιστευτηρίων του νέου πρεσβευτή της Βουλγαρίας στην Άγκυρα Νικόλα Αντόνωφ, ο Ισμέτ και ο Τεβφίκ Ρουσνί του εξέφρασαν ρητά την προτίμηση της τουρκικής κυβέρνησης υπέρ της ταχείας διευθέτησης των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων.¹⁹ Γι' αυτόν τον λόγο, η

¹⁶ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/6/Ια, [Μελάς], «Σημείωμα της Α' Πολιτικής Διεύθυνσεως», αρ. 3288, Αθήνα 20 Απριλίου 1933.

¹⁷ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/6/Ια, Μελάς, «Σημείωμα της Α' Πολιτικής Διεύθυνσεως περί των Ελληνοβουλγαρικών ζητημάτων», αρ. 3350, Αθήνα 20 Απριλίου 1933.

¹⁸ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Μάξιμος προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. 2980, Αθήνα 10 Απριλίου 1933.

¹⁹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Σακελλαρόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 771, Άγκυρα 17 Απριλίου 1933.

¹² ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 743, Άγκυρα 9 Απριλίου 1933.

¹³ Στο ίδιο.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Τσαλδάρης προς όλες τις Πρεσβείες, αρ. 7761, Αθήνα 25 Αυγούστου 1933.

Άγκυρα συνέστηνε την άμεση έναρξη διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σόφια «επί τη βάσει πλήρους συμψηφισμού των εκατέρωθεν υποχρεώσεων και της ταυτοχρόνου συνάψεως προσωρινής εμπορικής συμβάσεως».²⁰

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Τεβφίκ Ρουσδής είχε την ευκαιρία στη Γενεύη να αναπτύξει εκτενέστερα ενώπιον του Μάξιμου το σχέδιό του για την τριμερή ελληνοτουρκοβουλγαρική συνεννόηση. Αντιλαμβανόμενος προφανώς ότι η άμεση προσέλευση της Σόφιας δεν ήταν δυνατή, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών πρότεινε στον Έλληνα ομόλογό του τη σύναψη ελληνοτουρκικού συμφώνου, με το οποίο τα δύο συμβαλλόμενα μέρη θα εγγυούνταν αμοιβαία τα σύνορά τους και κατόπιν θα προσκαλούσαν τη Βουλγαρία να προσχωρήσει. Ο Μάξιμος, ωστόσο, απέρριψε την πρόταση, επισημαίνοντας ότι η εφαρμογή της ενείχε τον κίνδυνο δημιουργίας της εσφαλμένης εντύπωσης ότι το σύμφωνο κατέτεινε στη δημιουργία ενός συνασπισμού που θα λειτουργούσε ως αντιστάθμισμα της Μικρής Συνεννόησης. Γι' αυτό τον λόγο, ο Μάξιμος αντιπρότεινε τη σύναψη ελληνοτουρκικού συμφώνου εγγύησης, με ταυτόχρονη συνομολόγηση γιουγκοσλαβοτουρκικού συμφώνου μη επίθεσης και ανανέωση του ελληνογιουγκοσλαβικού Συμφώνου Φιλίας του 1929. Όταν πλέον όλες αυτές οι συμφωνίες θα είχαν υπογραφεί, θα υποβαλλόταν πρόταση στη Βουλγαρία προκειμένου να συνάψει σύμφωνα αφενός με τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία, και αφετέρου με την Ελλάδα και την Τουρκία.²¹

Ήταν σαφές ότι η ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε με κάθε τρόπο να αποφύγει να δυσανεστήσει το Βελιγράδι προχωρώντας στη συνομολόγηση ενός συμφώνου με την Τουρκία και τη Βουλγαρία, το οποίο θα μπορούσε να παρερμηνευθεί ως στρεφόμενο εναντίον της Γιουγκοσλαβίας και των συμμάχων της. Είναι χαρακτηριστικό ότι και μόνο η δημοσίευση στον διεθνή Τύπο της πληροφορίας πως η Ρώμη εργαζόταν παρασηκηνικά για τη συγκρότηση συμμαχίας υπό την αιγίδα της ίδιας και με τη συμμετοχή της Αθήνας, της Άγκυρας και της Σόφιας,²² προκάλεσε την άμεση όσο και έντονη αντίδραση της ελληνικής πλευράς, η οποία έσπευσε με τον πλέον επίσημο και κατηγορηματικό τρόπο να διαψεύσει τα εν λόγω δημοσιεύματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μάξιμος επέμεινε και τελικά έπεισε τον Τεβφίκ Ρουσδής ώστε η Ελλάδα και η Τουρκία να περιορίζονταν στην προσπάθεια επίλυσης των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων, κατόπιν της οποίας θα μπορούσαν «αναλόγως της εξελίξεως και της τροπής των πραγμάτων» να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις για τα πολυμερή σύμφωνα που είχαν συζητηθεί μεταξύ τους.²³

Οι επαφές και ανταλλαγές απόψεων ανάμεσα στην ελληνική και στην τουρκική κυβέρνηση συνεχίστηκαν στην Αθήνα με την ευκαιρία της εκεί επίσκεψης του υπουργού Εθνικής Οικονομίας και του υφυπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας

Τζελάλ μπέη και Νουμάν μπέη αντίστοιχα. Κατά τη διάρκεια συνάντησης που είχαν την 1^η Μαΐου με τον Τσαλδάρη, οι δύο Τούρκοι υπουργοί επανέλαβαν την πρόταση περί σύναψης ελληνοτουρκικού συμφώνου με το οποίο θα διακηρυσσόταν η οριστικότητα και το απαραβίαστο των ελληνοτουρκικών συνόρων, ενώ ταυτόχρονα τα δύο συμβαλλόμενα μέρη θα άφηναν ανοιχτό το ενδεχόμενο μελλοντικής προσχώρησης της Βουλγαρίας στο εν λόγω σύμφωνο. Οι Τζελάλ και Νουμάν εξήγησαν ότι το ελληνοτουρκικό σύμφωνο που είχαν κατά νου δεν θα ήταν συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας ή μη επίθεσης, αλλά θα λειτουργούσε συμπληρωματικά στους ήδη υπάρχοντες συμβατικούς δεσμούς μεταξύ των δύο κρατών μέσω της διακήρυξης του απαραβίαστου των συνόρων τους στη Θράκη, γεγονός που θα αποτελούσε την πανηγυρική αναγνώριση του εδαφικού status quo στην περιοχή. Πρόσθεσαν, μάλιστα, ότι, σε περίπτωση που τελικά η Βουλγαρία αποφάσιζε να προσχωρήσει στο σύμφωνο, θα συνεπαγόταν πως και η Σόφια αναγνώριζε ως οριστικό το υφιστάμενο εδαφικό καθεστώς, δίνοντας έτσι ακόμα μεγαλύτερη αξία στο σύμφωνο.²⁴

Η απάντηση του Τσαλδάρη δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη που λίγες ημέρες νωρίτερα είχε δώσει ο Μάξιμος στον Τεβφίκ Ρουσδής. Ο Έλληνας πρωθυπουργός επιβεβαίωσε την επιθυμία της κυβέρνησής του να εργαστεί για την περαιτέρω εμπέδωση της ελληνοτουρκικής φιλίας, εξηγώντας ότι ήταν κοινό συμφέρον των δύο κρατών να συμπληρώσουν το Σύμφωνο Φιλίας του 1930 μέσω μιας διακήρυξης για την παγίωση του εδαφικού καθεστώτος ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Διευκρίνισε, ωστόσο, ότι, υπό τις δεδομένες συνθήκες, η προσχώρηση της Βουλγαρίας στον ελληνοτουρκικό συνασπισμό ήταν άκαιρη, καθώς υπήρχε ο κίνδυνος να δημιουργηθούν ανησυχίες στα κράτη της Μικρής Συνεννόησης, και ιδίως στη Γιουγκοσλαβία, με την οποία η Ελλάδα συνδεόταν με στενούς φιλικούς δεσμούς.²⁵

Ο Τσαλδάρης, μάλιστα, προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω, διέκρινε δύο πιθανότητες σχετικά με τις προθέσεις της Σόφιας στην περίπτωση που αποφάσιζε να προσχωρήσει στο υπό διαμόρφωση ελληνοτουρκικό σύμφωνο. Σύμφωνα με την πρώτη από αυτές, ακόμα κι αν γινόταν δεκτό ότι η βουλγαρική κυβέρνηση επιθυμούσε ειλικρινά να εκκαθαρισθούν οι εκκρεμότητες του παρελθόντος και να βαδίσει στην οδό της ειρήνης μαζί με την Ελλάδα και την Τουρκία, ήταν αμφίβολο εάν την πολιτική αυτή ενστερνιζόταν η πλειοψηφία της βουλγαρικής κοινής γνώμης: κατά συνέπεια, Αθήνα και Άγκυρα θα ήταν προτιμότερο να περιμένουν την ωρίμανση των συνθηκών στη Βουλγαρία πριν προχωρήσουν στην εφαρμογή των φιλόδοξων τουρκικών σχεδίων. Από την άλλη πλευρά, εάν η βουλγαρική κυβέρνηση, χωρίς να επιδιώκει πράγματι τη λήθη, αποφάσιζε να προσχωρήσει στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο, έτσι ώστε να εξερχόταν από τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει, η Ελλάδα και η Τουρκία θα υφίσταντο τη δυσάρεσκει

²⁰ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Τσαλδάρης προς όλες τις Πρεσβείες, αρ. 7761, Αθήνα 25 Αυγούστου 1933.

²¹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, «Πρακτικά Επιτροπής Αρχηγών Κομμάτων, Συνεδρίασις 10 Μαΐου 1933».

²² ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1276, Παρίσι 3 Μαΐου 1933· Κακλαμάνος προς Μάξιμο, αρ. 1217/ΣΤ/33, Λονδίνο 4 Μαΐου 1933· Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1379, Σόφια 13 Μαΐου 1933· Μάξιμος προς Πρεσβείες Παρισιού, Λονδίνου, Ρώμης, Βερολίνου, Βιέννης, Βελιγραδίου, Βουκουρεστίου και Βαρσοβίας, αρ. 22682, Αθήνα 30 Μαΐου 1933.

²³ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Τσαλδάρης προς όλες τις Πρεσβείες, αρ. 7761, Αθήνα 25 Αυγούστου 1933.

²⁴ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/II, «Συνομιλία του Κυρίου Πρωθυπουργού μετά των Τούρκων Υπουργών Τζελάλ Μπέη και Νουμάν Μπέη (της 1^{ης} Μαΐου 1933)».

²⁵ Στο ίδιο.

των μελών της Μικρής Συνεννόησης, χωρίς να αποκομίσουν το παραμικρό πρακτικό όφελος.²⁶

Η στέρεα επιχειρηματολογία του Τσαλδάρη στάθηκε ικανή να πείσει τους Τούρκους ιθύνοντες για την ορθότητα των ελληνικών θέσεων. Έτσι, οι δύο πλευρές συμφώνησαν ότι θα ήταν προτιμότερο να υπογραφεί το ελληνοτουρκικό σύμφωνο εγγύησης των κοινών συνόρων και αργότερα, εφόσον η Σόφια αποδείκνυε τις καλές της προθέσεις και επιλύονταν οι διαφορές της με την Αθήνα, θα ήταν δυνατόν να υπογραφούν παρόμοια σύμφωνα αφενός μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας και αφετέρου μεταξύ της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, οπότε θα ελαχιστοποιούνταν οι κίνδυνοι παρεξήγησης από τρίτους. Σε αυτό το πλαίσιο, συμφωνήθηκε, επίσης, το σχέδιο του ελληνοτουρκικού συμφώνου να καταρτιζόταν από την τουρκική κυβέρνηση και η υπογραφή του να πραγματοποιούνταν τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του Τσαλδάρη στην Τουρκία.²⁷

Στην πράξη, η ιδέα του τριμερούς ελληνοτουρκοβουλγαρικού συμφώνου είχε πλέον εγκαταλειφθεί, καθώς, ακόμα και στην ιδανικότερη περίπτωση, θα προέκυπταν τρία διμερή εγγυητικά σύμφωνα. Ακολουθώντας στην ουσία την πολιτική που είχε χαράξει κατά τη διάρκεια της τετραετίας 1928-1932 ως πρωθυπουργός ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η κυβέρνηση Τσαλδάρη προτιμούσε τη συνεργασία σε διμερή και όχι σε πολυμερή βάση, καθώς η τελευταία ενείχε κινδύνους για την ελληνική διπλωματία, η οποία δεν επιθυμούσε να εμφανίζεται ως μέρος κανενός ευρύτερου διεθνούς συνασπισμού. Με άλλα λόγια, ο ανεξάρτητος χαρακτήρας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής συνεπαγόταν την τήρηση κατά το δυνατόν ίσων αποστάσεων από όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις: όπως με ενάργεια παρατηρούσε ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης των πολιτικών αρχηγών, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 10 Μαΐου 1933 με θέμα την εξέταση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, τυχόν συμμετοχή της Ελλάδας σε πολυμερές σύμφωνο με τη Βουλγαρία και όχι με τη Γιουγκοσλαβία θα δυσανεγόταν τη Γαλλία και τα κράτη της Μικρής Συνεννόησης, ενώ συμμετοχή της Αθήνας σε πολυμερές σύμφωνο με το Βελιγράδι και όχι με τη Σόφια θα γινόταν δυσμενώς δεκτό από τη Ρώμη.²⁸

Ο Τεβφίκ Ρουσδής, ωστόσο, δεν είχε ακόμα εγκαταλείψει πλήρως την ιδέα του προσεταιρισμού της Βουλγαρίας. Στα τέλη Μαΐου ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών πρότεινε στον Αντόνωφ τη σύναψη τουρκοβουλγαρικού εγγυητικού συμφώνου παρεμφερούς προς εκείνο που είχε συμφωνηθεί ότι θα υπογραφόταν τον προσεχή Σεπτέμβριο ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία, εκφράζοντας ταυτόχρονα την ευχή για τη συνομολόγηση ανάλογου ελληνοβουλγαρικού συμφώνου, αφού προηγουμένως καθίστατο δυνατή η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων που βάρυναν τις σχέσεις Αθήνας και Σόφιας.²⁹ Όπως, πάντως,

²⁶ Στο ίδιο.

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, «Πρακτικά Επιτροπής Αρχηγών Κομμάτων, Συνεδρίασις 10 Μαΐου 1933».

²⁹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1525, Σόφια 25 Μαΐου 1933· Μάξιμος προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. 4511, Αθήνα 27 Μαΐου 1933· Σακελλαρόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1096, Άγκυρα 31 Μαΐου 1933.

αποκάλυπτε ενώπιον του Σακελλαρόπουλου ο Τεβφίκ Ρουσδής, ο ίδιος προτιμούσε η πρόταση προς τη Βουλγαρία για την αμοιβαία εγγύηση των κοινών συνόρων να είχε υποβληθεί ταυτόχρονα από την Τουρκία και την Ελλάδα, διότι, κατά την άποψή του, υπήρχε ο κίνδυνος η Σόφια να αποδεχόταν την πρόταση της Άγκυρας, με την οποία συνδεόταν ήδη με Σύμφωνο Φιλίας, αλλά να απέρριπτε την αντίστοιχη ελληνική προκειμένου να αποφύγει την αναγνώριση του απαραβίαστου των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Ο Τεβφίκ Ρουσδής, με άλλα λόγια, εξακολουθούσε να επιχειρηματολογεί υπέρ του τριμερούς ελληνοτουρκοβουλγαρικού εγγυητικού συμφώνου, το οποίο θα υπογραφόταν αμέσως από την Ελλάδα και την Τουρκία και θα αφηνόταν ανοιχτό το ενδεχόμενο προσχώρησης της Βουλγαρίας.³⁰

Τα φιλόδοξα σχέδια του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών πολύ γρήγορα θα αποδεικνύονταν ανεδαφικά, καθώς θα προσέκρουαν στη βουλγαρική αδιαλλαξία. Στις αρχές Ιουνίου η Σόφια απέρριψε την πρόταση της Άγκυρας για τη σύναψη συμφώνου εγγύησης του απαραβίαστου των βουλγαροτουρκικών συνόρων, προφασιζόμενη ότι ένα τέτοιο σύμφωνο θα μπορούσε να παρεξηγηθεί από τα γειτονικά κράτη,³¹ υπονοώντας προφανώς τη Γιουγκοσλαβία. Ήταν πλέον απολύτως σαφές ότι, όπως έγκαιρα είχε διαβλέψει η ελληνική πλευρά, η Βουλγαρία δεν ήταν διατεθειμένη να αποδεχθεί το εδαφικό status quo στη Θράκη διότι δεν είχε πάψει να τρέφει βλέψεις για εδαφική επέκταση προς αυτή την κατεύθυνση. Για την Ελλάδα, επομένως, ο κύβος είχε πλέον ριφθεί και κατά συνέπεια το τριμερές όφειλε οριστικά να εγκαταλειφθεί, από τη στιγμή μάλιστα που τόσο το Βελιγράδι όσο και το Παρίσι εργάζονταν εντατικά για την προώθηση της ιδέας της γιουγκοσλαβοβουλγαρικής προσέγγισης, προοπτική που απειλούσε να μετατρέψει άρδην τις γεωπολιτικές ισορροπίες στα Βαλκάνια. Κατά την άποψη του Τσαλδάρη, η βουλγαρική διπλωματία είχε φροντίσει να παρασύρει τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών προς την κατεύθυνση της υποβολής της πρότασης σύναψης βουλγαροτουρκικού εγγυητικού συμφώνου, προκειμένου η απόρριψή της από βουλγαρικής πλευράς να χρησιμοποιούνταν ως διαπραγματευτικό χαρτί στις εν εξελίξει διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Σόφια και στο Βελιγράδι. Αποφασιστικότερος από κάθε άλλη φορά, ο Τσαλδάρης τηλεγραφούσε στις 17 Ιουνίου στον Μάξιμο, ο οποίος επρόκειτο να συναντήσει τον Τεβφίκ Ρουσδής στο Λονδίνο:

Παρακαλούμεν εκθέσσητε φιλικώς και ειλικρινώς πάντας τούτους τους κινδύνους εις Τεβφίκ Ρουσδήν Βέην και εξηγήσητε ότι δέον του λοιπού επιμελώς να απόσχει από πάσης προσπάθειας προσεταιρισμού Βουλγαρίας. Ενν τούτο επ' ουδενί λόγω θα κατόρθωνε κατόπιν μάλιστα αναφανδόν εκδηλωθεισών βουλγαρικών προθέσεων θα κατήντα να απεργασθώμεν διά των ιδίων ημών χειρών τον ταχύτερον εναγκαλισμόν των δύο σλαυικών χωρών επί βεβαίω κινδύνω της εξωτερική ασφαλείας της Ελλάδος και της Τουρκίας. Η όλη υπόθεσις έγκειται εις την διαφοράν μεταξύ ελληνοτουρκικής συνεννόησης ήτις στηριζομένη εις απόλυτον εκατέρωθεν ειλικρίνειαν είναι ου μόνον νοητή αλλά δύναται ν' αποβή

³⁰ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Σακελλαρόπουλος προς Μάξιμο, αρ. 1112, Άγκυρα 2 Ιουνίου 1933.

³¹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΙV, Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1702, Σόφια 10 Ιουνίου 1933· Τσαλδάρης προς Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. 5624, Αθήνα 23 Ιουνίου 1933.

εξαιρετικώς γόνιμος και αληθές στοιχείον ειρήνης ενώ τριμερής μετά της Βουλγαρίας συνεννόησις είναι αδύνατος ως στερουμένη κυριωτέρας βάσεως, ειλικρινείας, με καταφανείς βλέψεις Βουλγαρίας προς Νότον.³²

Αντιλαμβανόμενος τον ατελέσφορο χαρακτήρα των πρωτοβουλιών του, ο Τεβφίκ Ρουσδής δήλωσε ενώπιον του Μάξιμου ότι πλέον είχε εγκαταλείψει την ιδέα υπογραφής ακόμα και διμερούς εγγυητικού συμφώνου με τη Βουλγαρία και θα περιοριζόταν απλώς στην προσπάθεια ανανέωσης του ισχύοντος βουλγαροτουρκικού Συμφώνου Φιλίας.³³ Κατά συνέπεια, η συνομολόγηση του ελληνοτουρκικού συμφώνου εγγύησης των θρακικών συνόρων, το οποίο θα μπορούσε να αναχαιτίσει αποτελεσματικά τον διαπιστωμένο βουλγαρικό επεκτατισμό, αποτελούσε πια τη μόνη ρεαλιστική εναλλακτική λύση. Οι προσπάθειες, εξάλλου, ενίσχυσης του αντιαναθεωρητικού μετώπου ανάμεσα στην Αθήνα και στην Άγκυρα, αλλά και της πιθανής επέκτασής του προς την κατεύθυνση του Βελιγραδίου και του Βουκουρεστίου, διευκολύνονταν περαιτέρω από το γεγονός ότι ο κίνδυνος δημιουργίας ενός βουλγαρογιουγκοσλαβικού συνασπισμού, ο οποίος θα λειτουργούσε εις βάρος των ελληνικών και των τουρκικών γεωπολιτικών συμφερόντων,³⁴ έμοιαζε να απομακρύνεται: όπως διαμήνυε ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Πωλ Μπονκούρ στον Έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι Νικόλαο Πολίτη, η γαλλική κυβέρνηση δεν ευνοούσε οποιαδήποτε σύμπραξη της Βουλγαρίας με τη Μικρή Συνεννόηση εις βάρος της Ελλάδας και της Τουρκίας ή έστω χωρίς την ταυτόχρονη προσέγγιση της Σόφιας με την Αθήνα και την Άγκυρα.³⁵

Οι γαλλικές διαβεβαιώσεις δεν αρκούσαν για να καθησυχάσουν πλήρως την ελληνική και την τουρκική κυβέρνηση αναφορικά με το ενδεχόμενο βουλγαρογιουγκοσλαβικής σύμπραξης. Ο Τεβφίκ Ρουσδής, μάλιστα, είχε προειδοποιήσει τόσο το Βελιγράδι όσο και τη Σόφια ότι μία στενότερη μεταξύ τους συνεννόηση θα συναντούσε τη δυναμική αντίδραση της Ελλάδας και της Τουρκίας,

³² ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Τσαλδάρης προς Μάξιμο (Λονδίνο), αρ. 5450, Αθήνα 17 Ιουνίου 1933.

³³ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Μάξιμος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1657, Λονδίνο 19 Ιουνίου 1933.

³⁴ Όπως με γλαφυρό τρόπο ο Τεβφίκ Ρουσδής δήλωνε στον Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη Πέτρο Μεταξά, η Ελλάδα και η Τουρκία, χάριν της παγίωσης της ειρήνης στα Βαλκάνια, δεν θα έπρεπε να υποβλέπουν την εξομάλυνση των βουλγαρογιουγκοσλαβικών σχέσεων, όφειλαν ωστόσο να παρακολουθούν προσεκτικά τις εξελίξεις, αντιστεκόμενες στη δημιουργία «πάσης ιδιαίτερας φύσεως δεσμών» ανάμεσα στη Σόφια και στο Βελιγράδι, ενδεχομένως ακόμα και εμποδίζοντας ή ματαιώνοντας την πραγματοποίηση ενός τέτοιου επιζήμιου για τις ίδιες, αλλά και γενικότερα για την ειρήνη στα Βαλκάνια, σχεδίου. Βλ. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/XVI, Μεταξάς προς Μάξιμο (Λονδίνο), αρ. 1446, Ρώμη 13 Ιουλίου 1933. Σχεδόν δύο μήνες αργότερα, ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι Νικόλαος Πολίτης εξηγόυσε στον Γάλλο υπουργό Εξωτερικών Πωλ Μπονκούρ ότι τυχόν βουλγαρογιουγκοσλαβική προσέγγιση, εφόσον λάμβανε χαρακτήρα στενής συνεργασίας, θα δημιουργούσε έναν ολαβικό όγκο από την Πράγα έως τη Σόφια που θα πίεζε βαρύτερα τους κατόχους των παραλίων του Αιγαίου με απώτερο στόχο την ανατροπή εις βάρος των τελευταίων της υφιστάμενης ισορροπίας στα Βαλκάνια. Κατά συνέπεια, μία τέτοια προσέγγιση θα έθετε την Ελλάδα και την Τουρκία σε δυσχερή θέση, με αποτέλεσμα, παρά την επιθυμία τους να διατηρήσουν δεσμούς ειλικρινούς φιλίας με τη Γαλλία, να εξωθούνταν στην αναζήτηση συνδυασμών ικανών να τους παράσχουν τις αναγκαίες εγγυήσεις ασφάλειας. Βλ. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/5α, Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2667, Παρίσι 9 Σεπτεμβρίου 1933.

³⁵ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/IV, Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2046, Παρίσι 5 Ιουλίου 1933. Για τις διαθέσεις της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της προσέγγισης Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας βλ. επίσης ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/XVI, Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2181, 28 Ιουλίου 1933.

οι οποίες μοιραία θα ωθούνταν στην απόφαση να αναζητήσουν στρατηγικά ερείσματα προς την κατεύθυνση της Ιταλίας και της Ουγγαρίας.³⁶ Επιπλέον, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών διαμήνυσε ευθέως στη γαλλική διπλωματία τους φόβους του σχετικά με την προοπτική προσέγγισης Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας, εξέλιξη που, όπως εξηγούσε, εγκυμονούσε κινδύνους για την Ελλάδα και την Τουρκία, εφόσον δεν είχε προηγηθεί ειλικρινής συνεννόηση της Σόφιας με την Αθήνα και την Άγκυρα.³⁷

Οι ελληνικές και οι τουρκικές ανησυχίες επιβεβαιώθηκαν κατά τη διάρκεια της συνάντησης Τσαλδάρη-Τεβφίκ Ρουσδής, η οποία πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 16 Ιουλίου 1933. Στη συνομιλία που είχε με τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο Τεβφίκ Ρουσδής δεν παρέλειψε να αναφερθεί στην ιδιαίτερη σημασία της ελληνοτουρκικής σύμπραξης ως το αποτελεσματικότερο ανάχωμα απέναντι στις βουλγαρικές βλέψεις επί της Δυτικής Θράκης, ξεκαθαρίζοντας ότι η Άγκυρα δεν θα προχωρούσε στην εμβάθυνση των σχέσεων της με τη Σόφια, εφόσον προηγουμένως η τελευταία δεν αποφάσιζε να αποστασιοποιηθεί πλήρως από τις αυτρωτικές της επιδιώξεις που στρέφονταν εναντίον της Ελλάδας:

Να πιστεύω τις βεβαίως ότι οι Βούλγαροι δύνανται να λησμονήσωσι το Αιγαίον είναι αδύνατον. Συν τω χρόνῳ ὅμως και ἰδίᾳ λόγῳ της υπάρξεως της ελληνοτουρκικῆς συμφωνίας, δεν δύνανται εὐμὴ να εγκαταλείψωσι τας τοιαύτας των βλέψεις. Πιστεύσατέ με ὅτι ἡ ελληνοτουρκικὴ φιλία αποτελεῖ τὸ δραστικώτερον φάρμακον ἐν προκειμένῳ. Εἶπον καθαρὰ πρὸς τοὺς Βουλγάρους: Αἰγαίον σημαίνει Θράκην και εφ' ὅσον ἐπωφθαλμιάτε τὴν Θράκην πάσα συνεννόησις μεθ' ἡμῶν εἶνε αδύνατος.³⁸

Ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, πάντως, ακόμα δεν είχε εγκαταλείψει πλήρως το σχέδιο προσεταιρισμού της Βουλγαρίας. Όπως εξηγούσε στον Τσαλδάρη, η προσέγκυση της Σόφιας στον άξονα Αθήνας-Άγκυρας θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της υπογραφής ελληνοτουρκικού και βουλγαροτουρκικού συμφώνου, τα οποία θα ακολουθούσε η συνομολόγηση αντίστοιχου ελληνοβουλγαρικού. Κατά την άποψη του Τεβφίκ Ρουσδής, αυτά τα τρία διμερή σύμφωνα θα άνοιγαν το δρόμο για τη διαβαλκανική συνεννόηση, αφού σε πρώτο στάδιο θα συμπληρώνονταν αφενός από τη συνομολόγηση συμφώνου μεταξύ της Τουρκίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, και αφετέρου από την ανανέωση του ελληνογιουγκοσλαβικού Συμφώνου Φιλίας, ενώ αργότερα η προσέγγιση των κρατών της χερσονήσου του Αίμου θα επισφραγιζόταν με τη σύναψη συμφώνου εγγύησης ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία.³⁹

³⁶ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/XVI, «Συνομιλία 16^{ης} Ιουλίου 1933 μεταξύ κκ. Τσαλδάρη-Τεβφίκ Ρουσδής-Πεσμαζόγλου».

³⁷ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/XVI, Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2181, 28 Ιουλίου 1933.

³⁸ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/XVI, «Συνομιλία 16^{ης} Ιουλίου 1933 μεταξύ κκ. Τσαλδάρη-Τεβφίκ Ρουσδής-Πεσμαζόγλου».

³⁹ Στο ίδιο.

Η εξαιρετικά φιλόδοξη πρόταση του Τεβφίκ Ρουσνί δεν αποτελούσε παρά επεξεργασμένη εκδοχή αντίστοιχης που λίγες ημέρες νωρίτερα είχε θέσει υπόψη του Μάξιμου στο Λονδίνο.⁴⁰ Όπως, όμως, είχε συμβεί και στο παρελθόν, η Αθήνα δεν ήταν διατεθειμένη να συγκατανεύσει στην προσπάθεια υλοποίησης σχεδίων που δεν διέθεταν πολλές πιθανότητες επιτυχίας, καθώς, όπως σημειώνει ο Τσαλδάρης, διακρίνονταν εξίσου από καλή διάθεση, αλλά και από ακατανόητη επιπολαιότητα και σπουδή.⁴¹ Με αυτά τα δεδομένα υπόψη, ο Έλληνας πρωθυπουργός απέφυγε να παράσχει οποιαδήποτε υποστήριξη στις εισηγήσεις του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών,⁴² οι οποίες κατά συνέπεια παραπέμφθηκαν στις διπλωματικές καλάνδες.

Ο αποκλεισμός του ενδεχομένου τριμερούς συνεννόησης, έστω και σταδιακής, ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία, συνεπαγόταν πως μοναδικός δρόμος για την Αθήνα και την Άγκυρα δεν ήταν άλλος από την απευθείας μεταξύ τους συνεννόηση. Έτσι, στις 14 Σεπτεμβρίου 1933, κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης που πραγματοποιούσαν οι Τσαλδάρης και Μάξιμος στην τουρκική πρωτεύουσα, οι πρωθυπουργοί και οι υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας υπέγραψαν το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Βάσει του πρώτου άρθρου, οι δύο γειτονικές χώρες δήλωναν ότι εγγυούνταν αμοιβαία το απαραβίαστο των κοινών τους συνόρων. Επιπλέον, τα συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύονταν να διαβουλεύονται εκ των προτέρων και να συνεργάζονται επί όλων των διεθνών ζητημάτων που άπτονταν των ενδιαφερόντων τους προκειμένου να διασφαλίζουν την εξυπηρέτηση των κοινών τους συμφερόντων. Δίνοντας, εξάλλου, ανάγλυφα το στίγμα της στενής ελληνοτουρκικής φιλίας, Αθήνα και Άγκυρα συμφωνούσαν ότι σε περίπτωση που ένα από τα δύο κράτη δεν αντιπροσωπευόταν σε κάποιο διεθνές forum, τότε ο αντιπρόσωπος του άλλου θα αναλάμβανε να υπερασπίσει τα κοινά τους συμφέροντα. Τέλος, η διάρκεια του Συμφώνου προβλεπόταν να είναι δεκαετής, ενώ εφόσον δεν καταγγελλόταν ένα έτος πριν από τη λήξη του, θα ανανεωνόταν αυτόματα για ακόμα δέκα έτη.⁴³

Σύντομο και περιεκτικό, το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης διέυρνε εντυπωσιακά τα όρια της ελληνοτουρκικής συνεργασίας όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί μετά τη συνομιλότητα του Συμφώνου Φιλίας του Οκτωβρίου του 1930, αποτελώντας την ιδρυτική πράξη συγκρότησης μίας ελληνοτουρκικής συμμαχίας με βασικό στόχο την αναχαίτιση του βουλγαρικού επεκτατισμού. Η πρόβλεψη για την εγγύηση των κοινών συνόρων, η οποία όπως διευκρινίστηκε ρητά κατά τη διάρκεια των ελληνοτουρκικών συζητήσεων κορυφής που

πραγματοποιήθηκαν στην Άγκυρα από τις 11 έως τις 13 Σεπτεμβρίου 1933,⁴⁴ αναφερόταν στη θρακική μεθόριο, αποδείκνυε την απόφαση της Αθήνας και της Άγκυρας να συνδράμουν η μία την άλλη σε περίπτωση στρατιωτικής εις βάρος τους ενέργειας εκ μέρους της Σόφιας. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η εγγύηση δεν επεκτεινόταν στα ναυτικά ελληνοτουρκικά σύνορα, αποτύπωνε με σαφήνεια την πρόθεση των συντακτών του νέου Συμφώνου να αποφύγουν την εμπλοκή σε μία αναμέτρηση με οποιαδήποτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις που δραστηριοποιούνταν στην ανατολική Μεσόγειο, και ειδικότερα με την Ιταλία, η οποία διατηρούσε ισχυρά ερείσματα, μέσω των Δωδεκανήσων, στο χώρο του Αιγαίου.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο έγινε δυσμενώς δεκτό στη Σόφια,⁴⁵ όπου ερμηνεύθηκε ως στρεφόμενο ευθέως εναντίον της Βουλγαρίας.⁴⁶ Οι βουλγαρικές ανησυχίες, ωστόσο, όχι μόνο δεν ήταν δικαιολογημένες, αλλά αντίθετα αποκάλυπταν για ακόμα μία φορά την υστεροβουλία των βουλγαρικών προθέσεων. Το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης δεν είχε επιθετικό, αλλά καθαρά αμυντικό χαρακτήρα, καθώς αποσκοπούσε στην παγίωση και όχι στην αλλαγή του υφιστάμενου εδαφικού καθεστώτος.⁴⁷ Κατά συνέπεια, η δυσaréσκεια της Σόφιας από την υπογραφή του Συμφώνου αποτελούσε την πλέον απτή απόδειξη για το γεγονός ότι η Βουλγαρία δεν είχε εγκαταλείψει τις φιλοδοξίες για εδαφική επέκταση προς τον νότο με σκοπό την εξασφάλιση πρόσβασης στο Αιγαίο.

Σε τελική ανάλυση, το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης είχε γεννηθεί ακριβώς λόγω της διαπίστωσης της βουλγαρικής αδιαλλαξίας, η οποία είχε εκφραστεί από την απροθυμία της Σόφιας να αποδεχθεί ως οριστικό το εδαφικό status quo. Οι άκαρπες προσπάθειες της Αθήνας και της Άγκυρας να επιδιώξουν τη βουλγαρική συνεννόηση είχαν καταδείξει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η Βουλγαρία δεν ήταν διατεθειμένη να αποκηρύξει οριστικά τον αναθεωρητισμό. Ακόμα και μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου, η βουλγαρική κυβέρνηση συνέχισε να απορρίπτει κάθε ιδέα τελεσίδικης εγγύησης του εδαφικού καθεστώτος, γεγονός που έμελλε να επιταχύνει τις διπλωματικές διεργασίες, οι οποίες αποσκοπούσαν στη διαβαλκανική συνεννόηση.

Στην πραγματικότητα, τα θεμέλια για τη συνεννόηση των βαλκανικών κρατών (πλην της Αλβανίας) με σκοπό την εξουδετέρωση της βουλγαρικής απειλής εναντίον της ειρήνης και της ασφάλειας στη νοτιοανατολική Ευρώπη είχαν τεθεί ακριβώς μέσω της συνομιλότητας του Συμφώνου της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Προσδιορίζοντας με σαφήνεια τις ευρύτερες προεκτάσεις του τελευταίου, κατά τη διάρκεια των συνομιλιών κορυφής που διεξήχθησαν στην τουρκική πρωτεύουσα πριν από την υπογραφή του, ο πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας Μουσταφά

⁴⁰ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Μάξιμος προς Τσαλδάρη, αρ. 1906/Στ/33, Λονδίνο 17 Ιουλίου 1933.

⁴¹ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVI, Τσαλδάρης προς όλες τις Πρεσβείες, αρ. 7761, Αθήνα 25 Αυγούστου 1933.

⁴² Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη (Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής), φάκ. 3, Πιπινέλης, «Εκθεσις επί της εξωτερικής ημών πολιτικής κατά τα τελευταία έτη», Αθήνα 9 Δεκεμβρίου 1935.

⁴³ Μανόλης Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2010, σ. 184-185. Για το πλήρες κείμενο του Συμφώνου της Εγκάρδιας Συνεννόησης βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φύλ. 66, Αθήνα 14 Φεβρουαρίου 1934, σ. 373-374.

⁴⁴ Βλ. αναλυτικότερα ΔΙΑΥΕ, 1933, Α.Α.Κ. 15, [Πρακτικό συνομιλιών Μουσταφά Κεμάλ, Τσαλδάρη και Μάξιμου, Άγκυρα 11 Σεπτεμβρίου 1933], «Πρώτη Συνεδρίασις 12 Σεπτεμβρίου 1933», «Δεύτερα Συνεδρίασις 13 Σεπτεμβρίου 1933».

⁴⁵ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/ΧVIII, Τζιρακόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1639, Βιέννη 19 Σεπτεμβρίου 1933.

⁴⁶ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/II, Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2720, Σόφια 21 Σεπτεμβρίου 1933. Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2727, Σόφια 22 Σεπτεμβρίου 1933.

⁴⁷ ΔΙΑΥΕ, 1933, Β/II, Υπουργείο Εξωτερικών προς Πρεσβείες Παρισιού, Λονδίνου, Ρώμης, Βελιγραδίου, Βουκουρεστίου και Σόφιας, αρ. 8268, Αθήνα 21 Σεπτεμβρίου 1933.

Κεμάλ είχε αναφέρει ρητά στους Τσαλδάρη και Μάξιμο ότι σε περίπτωση που η Σόφια δεν αποφάσιζε να συνάψει με την Αθήνα και την Άγκυρα εγγυητικό σύμφωνο ανάλογο με το ελληνοτουρκικό, τότε η Ελλάδα και η Τουρκία θα έπρεπε να εξετάσουν το ενδεχόμενο συνεννόησης με τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία με σκοπό τη σύναψη συμφώνων ουδετερότητας που θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά στην εκδήλωση του βουλγαρικού αναθεωρητισμού.⁴⁸ Το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης θα λειτουργούσε, με άλλα λόγια, ως ο καταλύτης των εξελίξεων που θα επέτρεπαν τη συγκρότηση όχι ενός διμερούς, αλλά ενός πολυμερούς συνδέσμου κρατών, ο οποίος θα δημιουργούσε ένα σημαντικό ανάχωμα απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις της Σόφιας.

Η σχεδόν ταυτόχρονη απόφαση της κυβέρνησης Τσαλδάρη να εγκαταλείψει τη βενιζελική πολιτική προτίμησης διμερών συμφώνων, καθιστούσε την Αθήνα περισσότερο δεκτική στις προτάσεις υπέρ της πολυμερούς διαβαλκανικής σύμπραξης. Πράγματι, οι διπλωματικές επαφές ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία θα πύκνωναν κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών του 1933 και θα κατέληγαν στις αρχές Φεβρουαρίου του 1934 στη σύναψη του Βαλκανικού Συμφώνου, βάσει του οποίου τα τέσσερα συμβαλλόμενα μέρη εγγυούνταν αμοιβαία την εδαφική τους ακεραιότητα απέναντι σε οποιαδήποτε ξένη επιβουλή, συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς πρώτης απ' όλες εκείνης που προερχόταν από την πλευρά της Βουλγαρίας. Έτσι, η στενή φιλία με την Τουρκία και η συμμετοχή στη βαλκανική συνεννόηση θα αποτελούσαν για όλη την υπόλοιπη δεκαετία του 1930 τους θεμέλιους λίθους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, απώτερος στόχος της οποίας εξακολουθούσε να είναι η διατήρηση του εδαφικού status quo στη χερσόνησο του Αίμου.

⁴⁸ ΔΙΑΥΕ, 1933, Α.Α.Κ. 15, [Πρακτικό συνομιλιών Μουσταφά Κεμάλ, Τσαλδάρη και Μάξιμου, Άγκυρα 11 Σεπτεμβρίου 1933].